

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.342>**П. Д. Гуйван**

кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, докторант
 Інституту держави і права імені В. М. Корецького
 Національної академії наук України
orcid.org/0000-0003-3058-4767

СУТНІСНІ ТА ЧАСОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ СПОСОБІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ – НЕУСТОЙКИ ТА ПРИТРИМАННЯ

Дана наукова стаття присвячена дослідженню актуального питання про темпоральні характеристики таких цивільно-правових способів забезпечення виконання зобов'язань, як неустойка і притримання. Саме ці два способи мають за своєю сутністю значну кількість вимірів, що дозволяють їх відносити до засобів цивільної відповідальності та оперативного захисту. Проаналізовані сутнісні та часові ознаки неустойки. Автор, виходячи також із темпорального аналізу правовідношення, підтримує тих науковців, котрі у цивілістичній літературі піддають сумніву місце неустойки серед способів забезпечення зобов'язань. Б цілком очевидно, що неустойка захищає права кредитора у зобов'язанні способом, властивим заходам відповідальності, а не способами забезпечення виконання. Неустойка не може надати кредиторів виконання порушеного зобов'язання чи навіть компенсації втраченого, як то властиво іншим забезпечувальним механізмам. Вона не може це зробити фізично, бо не створюється відповідне джерело для покриття втрат від невиконання обов'язку. Насправді, неустойка – то додаткове до основного зобов'язання, котре виникає у разі порушення основного. Відтак, у цьому сенсі визначення неустойки повністю співпадає з дефініцією відповідальності як різновиду цивільно-правових санкцій. Що стосується такого забезпечувального способу як притримання, то тут висновки автора протилежні. Підкреслюється, що притримання не можна вважати оперативною санкцією саме з тих причин, що воно має певні особливості своєї реалізації у часі. У разі порушення грошового зобов'язання боржником «включається» охоронне відношення, в межах якого до повноважень кредитора входить і повноваження щодо фактичного утримування майна. Але, на відміну від класичних способів оперативного впливу на порушника, притримання не спрямоване безпосередньо на реалізацію захисної функції у компенсаційному чи штрафному форматі. Воно спершу виконує знову ж таки спонукальну роль для виконання грошового обов'язку боржником. І лише після тривалого невиконання у окремих випадках кредитор вправі реалізувати утримувану річ, задовольнивши свої вимоги.

Ключові слова: засоби забезпечення, відповідальність, оперативні санкції.

Guyvan P. D. ESSENTIAL AND TEMPORARY CHARACTERISTICS OF CIVIL LAW METHODS OF ENFORCEMENT OF OBLIGATIONS – PENALTIES AND DETENTION

This scientific article is devoted to the study of the topical issue of the temporal characteristics of such civil law methods of ensuring the fulfillment of obligations as penalties and detention. These two methods are essentially a significant number of dimensions that allow them to be attributed to the means of civil liability and operational protection. The essential and temporal signs of the penalty are analyzed. The author, based on a temporal analysis of the legal relationship, supports those scholars who in the civil literature question the place of penalty among the ways of securing obligations. It would be obvious that the penalty protects the rights of the creditor in the obligation in a way inherent in the measures of responsibility, rather than ways to ensure performance. The penalty cannot provide the creditor with the performance of the breach of obligation or even compensation for the loss, as is the case with other security mechanisms. It cannot do so physically because it does not provide an adequate source to cover losses from non-performance. In fact, a penalty is an additional to the principal obligation that arises in the event of a breach of the principal. Therefore, in this sense, the definition of a penalty completely coincides with the definition of liability as a type of civil sanctions. As for such a security method as detention, the author's conclusions are opposite. It is emphasized that detention cannot be considered an operational sanction precisely because it has certain features of its implementation over time. In the event of a breach of a monetary obligation by the debtor, the security relationship is "included", within which the creditor's powers include the power to maintain the property. However, unlike the classical methods of operative influence on the violator, detention is not aimed directly at the implementation of the protective function in the compensatory or penal format. It first plays a motivating role again for the debtor to perform a monetary obligation. And only after a long non-performance in some cases, the creditor has the right to sell the withheld thing, satisfying their requirements.

Key words: means of security, responsibility, operational sanctions.

У цивільному законодавстві для забезпечення виконання зобов'язань встановлено певний набір юридичних способів. За загальним правилом, забезпечення виконання зобов'язань - це додаткові заходи, покликані гарантувати інтереси кредитора у разі порушення обов'язків з боку боржника [1, с. 119]. Окремої уваги потребує аналіз концепцій, за якими способи забезпечення виконання зобов'язань значною мірою ототожнюють-

ся із заходами оперативного захисту порушеного суб'єктивного права особи. Втім, позаяк даний підхід є достатньо поширеним в науці, виходячи, передовсім, із констатації спорідненості заходів цивільно-правової відповідальності, до яких прийнято відносити і оперативні захисні вчинки управленої особи [2, с. 61, 142], та способів забезпечення виконання зобов'язань, питання продовжує залишатися актуальним. У науковій літе-

ратурі спостерігається досить часте змішування засобів відповідальності, оперативного впливу на порушника та способів забезпечення виконання. Пояснюється така оцінка переважно тим, що всі вказані способи реагування реалізуються, задіюються, «спрацьовують» лише внаслідок правопорушення – невиконання боржником свого обов'язку належним чином.

Порядок виникнення акцесорних забезпечувальних зобов'язань має свої часові виміри. Угода про забезпечення виконання зобов'язання укладається або одночасно з основним договором, або на протязі його дії [3, с. 9]. Якщо сторони не обумовили порядок та спосіб забезпечення при укладанні основного договору, вони можуть це зробити і надалі. Але слід розуміти, що можливості отримати забезпечення виконання обов'язку боржником для кредитора надалі зменшується. Адже, до імперативних положень щодо істотності умов договору, які сторони повинні узгодити під час укладення договору, умови забезпечення виконання зобов'язань не відносяться. Відтак, вимога надати забезпечення може кваліфікуватися як істотна умова основного договору, якщо вона визнана такою за заявою однієї із сторін. Якщо з цього приводу не буде узгодження, то і основний договір, і забезпечувальний вважатимуться не укладеними. Вимога ж кредитора щодо укладення забезпечувальної угоди, пред'явлена після набрання чинності основним зобов'язанням, як правило, не є обов'язковою для іншої сторони. Іншими словами, відсутність згоди щодо укладення окремої акцесорної угоди не дає підстав вважати основний договір дефектним.

В темпоральному вимірі забезпечується не регулятивне, а порушене суб'єктивне право, і саме забезпечення виникає уже в межах охоронного правовідношення за основним договором. Втім, це далекі не означає, що забезпечувальне зобов'язання теж від моменту свого виникнення існуватиме в охоронному стані. Таких ситуацій, коли правовідношення виникає відразу як охоронне, в природі не буває. Правовий захист в межах охоронно-правових взаємин, у тому числі і шляхом реалізації позовного домагання, можливий лише тоді, коли було порушене право регулятивне. Відтак після виникнення додаткового забезпечувального зобов'язання боржник чи залучена ним третя особа вправі упродовж розумного строку в регулятивному режимі виконати обов'язок, який був не виконаний боржником у основному зобов'язанні. І лише після невиконання свого обов'язку зобов'язаною за акцесорними відношенням особою протягом вказаного розумного часу, виникає охоронне відношення вже за цим додатковим правочином.

Наразі перейдемо до сутнісного та темпорального дослідження окремих видів забезпечення виконання зобов'язань. Мабуть, найбільш поши-

реним, та відверто найбільш спірним (з огляду на подвійну юридичну сутність) способом забезпечення залишається неустойка. Здавна під неустойкою розумілася певна угода, якою обумовлювався обов'язок особи, що порушила договір, сплатити певну суму на користь іншої сторони – вірителя. Древні римляни вкладали до змісту неустойки наступні призначення: тиск на боржника та забезпечення основного зобов'язання [4, с. 315]. Інститут неустойки був досить широко поширений як механізм побічного тиску на боржника, він надавав договорам необхідну твердість, а кредиторам – додаткові гарантії та впевненість у виконанні [5, с. 107]. Зазвичай дослідники відмічають, що неустойка, котра як спосіб забезпечення виконання виникла дуже давно, була в своїй іпостасі незмінною як за часі капіталізму та соціалізму, так і зараз є одними із основних видів забезпечення. Як і в інших забезпечувальних відносинах, в існуванні неустойки виділяють два етапи 1-й до правопорушення, коли вона має значення способу забезпечення виконання зобов'язання; 2-й після правопорушення, коли неустойка є способом цивільно-правової відповідальності [6, с. 138].

Разом з тим, сьогодні все частіше у цивілістичній літературі піддається сумніву місце неустойки серед способів забезпечення зобов'язань. Попри традиційне визнання її у якості ефективного способу забезпечення виконання договірних зобов'язань, наразі лунають досить переконливі зауваження, згідно з якими характеру неустойки більш притаманні риси засобу цивільно-правової відповідальності [7, с. 862]. Саме в цій площині і пропонується надавати їй відповідного правового регулювання, позаяк неустойка захищає права кредитора у зобов'язанні способом, властивим заходам відповідальності, а не способами забезпечення виконання. Визначальним моментом *de lege lata*, що дозволяє кваліфікувати неустойку як вид відповідальності, є те, що підставою вимагання неустойки можуть бути лише ті юридичні факти, котрі визнаються підставами відповідальності, про що прямо вказано у законі [8, с. 32].

Таку позицію ми підтримуємо. Дійсно, неустойка не може надати кредиторowi виконання порушеного зобов'язання чи навіть компенсації втраченого, як то властиво іншим забезпечувальним механізмам. Вона не може це зробити фізично, бо не створюється відповідне джерело для покриття втрат від невиконання обов'язку. Насправді, неустойка – то додаткове до основного зобов'язання, котре виникає у разі порушення основного. Відтак, у цьому сенсі визначення неустойки повністю співпадає з дефініцією відповідальності як різновиду цивільно-правових санкцій. Неустойка карає боржника – порушника додатковим обтяженням, не звільняючи при цьому від виконання основного обов'язку. Вона не може замінити вико-

нання останнього. Отже, неустойці притаманні усі риси відповідальності та одночасно у неї відсутня основна ознака способів забезпечення виконання зобов'язань – джерело виконання порушеного зобов'язку, за рахунок якого здійснюється захист прав кредитора шляхом виконання його у повному обсязі [9, с. 233].

Неустойка проявляється у двох різновидах – штраф і пеня (ст. 549 ЦКУ). Остання має певні особливості щодо темпоральних вимірів порядку обчислення, нарахування та стягнення даного виду неустойки. Оскільки неустойка «спрацьовує» лише після правопорушення, котре проявляється у простроченні виконання, реалізується вона в межах тривалості охоронного зобов'язання за основним договором. Власне, неустойка обчислюється за кожен день прострочення, тож вона щодня збільшується і, зрештою, може становити суму, що перевищує розмір основного боргу, крім випадків, коли нарахування неустойки обмежується певним строком (ч. 6 ст. 232 ГКУ), або граничним розміром (наприклад, за ч. 5 ст. 56 ЗУ «Про захист економічної конкуренції» неустойка при несплаті сум, визначених антимонопольними органами не може перевищувати суми основного боргу). Але, якщо стягнення відбувається шляхом пред'явлення позовного домагання, законом встановлені особливості обчислення позовної давності за вимогами про стягнення пені, яка нараховується за кожний день прострочення виконання зобов'язання. Стягненню в судовому порядку підлягає пеня, обчислена за рік до пред'явлення позову. При обрахуванні давнісного строку за вимогами про стягнення пені слід мати на увазі, що пеня складається із сукупності окремих щоденних сум за час прострочення виконання зобов'язку. Тому позовна давність має обчислюватися по кожній з даних сум окремо, при цьому найбільш за давня вимога може бути реалізована в судовому порядку, якщо її «вік» не перевищує 1 рік. В подальшому при невиконанні зобов'язання після пред'явлення позову кредитор може подати новий позов, але знову ж таки за період, що не перевищує 1 рік.

Ще одним забезпечувальним способом, який є досить цікавим і водночас дещо проблемним, закон визнав притримання. Останнім часом в якості оперативного заходу впливу він набув доволі широкого застосування. Окремі науковці відносять його до непоіменованих заходів оперативного реагування [10, с. 53]. Наприклад, Є.О.Суханов до засобів оперативного впливу поряд з переведенням несправного платника на акредитивну форму розрахунків, односторонньою відмовою від договору у випадку його істотного порушення контрагентом відносить і притримання речі до повного виконання грошового зобов'язку. Таким чином, робиться висновок, що заходи оперативного впли-

ву є різновидом способів забезпечення виконання зобов'язань, можливість яких передбачена у цивільному законодавстві.

Ми не можемо погодитися з таким твердженням. Сама наявність передбаченої у договорі чи законі можливості притримати майно боржника, яке має бути йому передане, до виконання останнім свого грошового зобов'язку спрямована на стимулювання до виконання договору. У разі порушення грошового зобов'язання боржником «включається» охоронне відношення, в межах якого до повноважень кредитора входить і повноваження щодо фактичного утримування майна. Але, на відміну від класичних способів оперативного впливу на порушника, притримання не спрямоване безпосередньо на реалізацію захисної функції у компенсаційному чи штрафному форматі. Воно спершу виконує знову ж таки спонукальну роль для виконання грошового зобов'язку боржником. І лише після тривалого невиконання у окремих випадках кредитор вправі реалізувати утримувану річ, задовольнивши свої вимоги.

У останньому вчинкові дійсно проявляється захисна властивість даного охоронного повноваження [11, с. 100]. Але, позаяк реалізація майна відбувається не безпосередньо кредитором, а за допомогою визначеного законодавством механізму у встановленому порядку спеціальними органами, такий захист не може вважатися оперативним, відповідно до визначення якого віритель здійснює захист своїми власними діями, не вдаючись до допомоги компетентних органів. Той факт, що реалізація притримуваної речі потребує дотримання певного юрисдикційного порядку, тоді як оперативним захистом досягається поновлення чи компенсація порушеного права самостійними вчинками кредитора, якраз і є основною відмінною ознакою вказаних відносин.

Скажімо, С.В. Сарбаш послідовно проводить вододіл між утриманням та оперативними захистом. Він вказує, що хоча останній і є близькою за формою свого застосування конструкцією до притримання, все одно вони відносяться до різних цивільно-правових інститутів. Адже, до притримання не застосовуються принципи співрозмірності та адекватності. Крім того, оперативний захист застосовується проти неправомірного порушення права потерпілого, у той же час, при притриманні у вимозі боржника за грошовим зобов'язанням передати йому річ немає ознак неправомірності (він одночасно є кредитором за речовими зобов'язанням) [12, с. 47]. Отже, якщо навіть розглядати захист порушеного права власними діями у широкому розумінні цього слова, як такий, що припускається у договірних та позадоговірних відносинах, право притримання тим не менше не буде його способом [13, с. 58]. Тож, ми підтримуємо позиції тих дослідників, котрі

принципово розрізняють засоби майнового забезпечення виконання зобов'язань та заходи оперативного реагування на порушника. Як правильно вказував В.В.Вітрянський, в силу різного правового навантаження та юридичної спрямованості «засоби оперативного впливу не мають жодного відношення до способів забезпечення» [14, с. 481].

Згідно зі ст. 594 ЦКУ кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредитором пов'язаних з нею витрат та інших збитків має право притримати її у себе до виконання боржником зобов'язання. Слід визнати, що, попри більшу нормативну, ніж договірну обумовленість даного способу забезпечення, він не набув досить широкого поширення в цивільному матеріальному обороті. Окремі дослідники пояснюють це практичною схожістю механізмів задоволення інтересів кредитора у разі невиконання грошового зобов'язання боржником з таким різновидом заставного акцесорного зобов'язання як заклад. При цьому дослідники, котрі обстоюють вказану тезу, у якості відмінностей між наведеними забезпечувальними інструментаріями вбачають лише те, що внаслідок притримання гарантується виконання виключно грошового зобов'язання, а за договором застави забезпечується будь-яке зобов'язання. Крім того, предметом притримання може бути лише певна річ, яку слід передати боржнику за грошовим зобов'язанням, тоді як у заставу передається всіляке майно, належне боржнику. Тож, позаяк заставне право більш детально врегульоване законодавчо, існує чітко встановлений механізм накладення стягнення на заставлене майно, чого немає для притримуваної речі, право на притримання використовується кредиторами нечасто.

За самим визначенням, даним для коментованого явища у законі, воно має триваючий характер: притримання чужої речі відбувається від початку правопорушення і до його закінчення – виконання грошового зобов'язання. Нормативно-правовою підставою зміни динаміки основного зобов'язання є положення ст. 594 ЦК України, а юридичним фактом, що сприяє реалізації права притримання, – невиконання боржником у строк зобов'язання щодо оплати речі або відшкодування кредитором пов'язаних з нею витрат та інших збитків [15, с. 229]. Разом з тим, нормотворець поширив на дані взаємини правило ст. 591 ЦКУ про задоволення інтересів кредитора за рахунок реалізації майна несправного боржника. І, якщо для застави момент такої реалізації все ж може бути встановленим (як правило, подібне повноваження настає відразу після правопорушення чи фіксації даного факту судом), то у правовому механізмі притримання цей термін залишається абсолютно неви-

значеним. За великим рахунком при існуючій редакції правила ст. 597 ЦКУ кредитор може реалізувати річ, котра підлягає притриманню, вже наступного дня після затримки (часто невинної) боржника у виконанні грошового зобов'язання. Це нормативно встановлений шлях до зловживань, позаяк згідно з правилом ч.2 ст. 594 ЦКУ притриманням речі можуть забезпечуватись інші вимоги кредитора, якщо інше не встановлено договором або законом. Відтак, цілком можливою є ситуація, коли річ, яку необхідно було передати боржнику за грошовим зобов'язанням, буде реалізованою з торгів через день після прострочення боржником свого зобов'язання повідомити кредитора про здійснення оплати. Враховуючи зазначені міркування цілком нагальним є відповідне коригування правила статті 597 ЦКУ. *До нього має бути внесено наступні зміни: притримання майна боржника за грошовим зобов'язанням може здійснюватися протягом строку, визначеного кредитором, про що він письмово повідомляє боржника. Після спливу даного строку кредитор вправі задовольнити свої вимоги за грошовим зобов'язанням з вартості притриманого майна відповідно до статті 591 цього Кодексу.*

У науковій літературі відбуваються спори з приводу сутності притримання як триваючого в часі діяння. Одні науковці вважають притримання одностороннім правочином, вчиняючи який кредитор, що володіє чужою річчю, може не видавати її до того часу, поки боржник не виконає свого грошового зобов'язання [16, с. 44]. Інші – зазначають, що невидання кредитором утримуваного майна є за своєю природою законною бездіяльністю, а бездіяльність не може породжувати правочин [17, с. 127]. Дійсно, закон вказує, що лише правомірна дія особи, що призводить до виникнення, зміни або припинення матеріальних прав та зобов'язань учасників відношення, може кваліфікуватися як правочин. Але, чи є притримання бездіяльністю. Ідучи від зворотного, та констатуємо зміну змісту зобов'язання щодо передачі речі принаймні стосовно часу такої передачі внаслідок правомірного діяння утримувача (у цьому зобов'язанні притримувач є боржником), можемо дійти висновку, що притримання за даних обставин є саме дією. І в цьому відношенні вона цілком вірно характеризується як правочин. Він змінює зміст зобов'язання в частині терміну передання речі, створює повноваження володіння майном, навіть якщо права на нього набуті третьою особою, та право контрагента щодо вимагання збереження цієї речі.

Отже, враховуючи, що із здійсненням в результаті правомірного вчинку кредитором - притримання його зобов'язання перед боржником по передачі речі не припиняється, право притримання полягає у можливості кредитора зміни-

ти умови реалізації свого обов'язку, зупинивши виконання зобов'язання щодо видачі речі до виконання контрагентом свого обов'язку перед кредитором, а також задовольнити вимоги із вартості цієї речі у випадку невиконання боржником свого зобов'язання. Право на притримання, будучи обумовленим з моменту укладення договору, на підставі якого виникає основне зобов'язання, набуває здатності до реалізації, тобто стає чинним від часу правопорушення. Тож, ми можемо підтримати позицію, висловлену в літературі, відповідно до якої як і при інших видах забезпечення виконання зобов'язань, передбачених ч. 1 ст. 546 ЦК України, право притримання може виникнути у кредитора лише після того, як основне зобов'язання, строк виконання якого настав, не буде виконане боржником [18, с. 9]. Такі ознаки, коли позначене на момент виникнення забезпечувального відношення акцесорне зобов'язання «спрацьовує» лише після настання відкладальної умови – правопорушення, притаманне всім способам забезпечення виконання зобов'язань.

Можемо з викладеного зробити певні висновки. Неустойка і притримання як способи забезпечення виконання зобов'язань мають певні ознаки, притаманні цивільним видам відповідальності та оперативного захисту. Іноді ці ознаки превалюють. Але, якщо ми повністю підтримуємо наукову позицію про вилучення неустойки із встановлених забезпечувальних чинників, то стосовно притримання позиція інша. Бо інша темпоральна характеристика цих відносин. Право на притримання речі, котра підлягає передачі, зберігається за управної особою навіть тоді, коли кредитор за речовим зобов'язанням втратив право вимагати дане майно і воно перейшло до третьої особи. Інакше кажучи, забезпечувальне зобов'язання та права і обов'язки, що входять до його складу, за даних обставин не припиняються, а продовжують існувати з одним застереженням: обтяження щодо можливих негативних наслідків невиконання боржником за грошовим зобов'язанням свого обов'язку переходять до третьої особи, котру, відчужувач має своєчасно про це попередити. Зрештою, акцесорні зобов'язання третіх осіб у разі невиконання основним боржником зобов'язання є звичайним явищем у забезпечувальних взаєминах. Право притримання кредитором речі, що підлягає передачі боржникові, породжує у кредитора і певні обов'язки, пов'язані з притриманням. Зокрема, кредитор повинен негайно повідомити про це боржника. Оскільки річ, що її притримує кредитор, належить на певному речовому праві боржнику, а кредитор лише фактично володіє

зазначеною річчю, притримуючи її, останній не вправі користуватися нею. Він також несе ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження притриманої речі, якщо інше не встановлено законом (ч.4 ст. 594 ЦКУ).

Література

1. Попов Ю. Поняття забезпечення виконання зобов'язання. Право України. 2008. № 6. С. 119-124.
2. Примак В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: Монографія. К.: Юрінком Інтер, 2007. 432 с.
3. Ханік-Посполітак Р. Ю. Забезпечення виконання зобов'язань: чинний та новий Цивільні кодекси України. *Наукові записки*. 2002. Том 20. *Юридичні науки*. С. 9-12.
4. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права. М.: Зерцало, 2003. 496 с.
5. Пергамент М. Я. Договорная неустойка и интерес. М.: Издание книжного магазина И. К. Голубева типо-литография И. И. Пашкова 1905. 354 с.
6. Отрадна О.О. Деякі проблемні питання неустойки в цивільному праві. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 2. С. 138-141.
7. Цивільне право України. Особлива частина: [підручник] / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика. 3-тє вид. перер. і доп. К.: Юрінком Інтер, 2010. 1173 с..
8. Кудрявцев В. Відмежування непоіменованих способів забезпечення виконання зобов'язань за кредитним договором від інших цивільно-правових конструкцій. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7. С. 31-34.
9. Пучковская И.И. О способах обеспечения исполнения обязательств как способах защиты. *Вестник Брянского государственного университета*. 2012. № 2. С. 229-234.
10. Гражданское право: в 2 т. Том II. Полутом 1: Учебник / отв. ред. проф. Е.А. Суханов. М.: Волтерс Клувер, 2004. 704 с.
11. Гончаренко В. Притримання як спосіб самозахисту цивільних прав. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. № 42. С. 99-104.
12. Сарбаш С. В. Право удержания и самозащита. *Юридический мир*. 1998. № 8. С. 47-52.
13. Зобов'язальне право: теорія і практика. Навчальний посібник / За ред. О. В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 1998. 891 с.
14. Брагинский М. И, Витрянский В. В. Договорное право. Общие положения. М.: Статут, 2002. 848 с.
15. Макаренко Г.В. Речово-правові засоби забезпечення за цивільними законодавством України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 33. С. 226-231.
16. Сарбаш С.В. Право удержания в Российской Федерации: Монография. М.: Статут, 2003. 400 с.
17. Труба А.Н. Субъективное право удержания и пределы его осуществления: дис. ... канд. юрид. наук: Тюмень, 2006. 260 с.
18. Соколянський Д.В. Договір притримання у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2009. 19 с.